

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗМІЩЕННЯ В СИНТАКСИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI – XVIII ст.

Опрацьовано деякі теоретичні основи функціональних змін у діахронічному аспекті. Синтаксичні інновації в українській мові XVI – XVIII ст. розглядаються як результат змін синтаксичних функцій у зіставленні з попередніми періодами розвитку мови.

Analyzed are some theoretical underpinnings of functional changes in diachrony. Syntactic innovations in the Ukrainian language of the XVIth – XVIIIth centuries are treated as a result of changes in syntactic functions, and they are compared with the previous periods in the language development.

Остання третина XX ст. в лінгвістиці позначена активним опрацюванням функціонального підходу до синтаксичних явищ. Різноманітні – загальнотеоретичні і часткові, порівняльні з іншими мовами тощо – дослідження на матеріалі різних сучасних мов, увиразнюючи двоплановий характер синтаксичних одиниць, дозволили визначити спільну константу функціональних пошуків – відносну автономність семантичного і формального, і в підсумку, певну подібність глибинних структур різних мов на противагу поверхневим. Розвиток ідеї про внутрішню форму в синтаксичній науці звільнив останню від одновимірності, орієнтації переважно на форму. У процесі функціональних розробок склався методологічний корпус синтаксичних досліджень – принципи і процедура опису, аспекти, підходи і методи аналізу синтаксичних одиниць тощо.

В україністиці функціональне бачення сучасної синтаксичної науки сформувалося в працях І.Р. Вихованця^{1,2,3}, К.Г. Городенської⁴, Й.Ф. Андерша⁵ та ін.

Втім, універсальність функціонально-синтаксичної теорії відкривається не в орієнтуванні на функціональні характеристики синтаксичних одиниць лише одного окремо взятого синхронного зрізу, а в зіставленні таких характеристик у декілька синхронних

зрізів, тобто в діяхронному аспекті. Поєднання функціоналізму та історії мови, що поки не дістало належного дослідження в лінгвістиці, видається не тільки доречним, але й перспективним. Як показали результати історико-синтаксичного аналізу, окремі положення функціонального синтаксису сучасної української мови виразніше виявляються саме на історичному матеріалі і, тим більше, можуть уточнюватися або й навіть в одиничних випадках приводити до інших висновків. Для прикладу наведемо суперечність, що виникає у процесі аналізу сучасних синтаксичних теорій про деривацію синтаксичних одиниць та представленої в діяхронній лінгвістиці їх історичної похідності. Так, в узагальнених на матеріалі сучасної мови висновках про синтаксичну деривацію простих ускладнених (семантично неелементарних) речень, базовою (твірною) одиницею для яких виступають складнопідрядні речення, не враховується історичний розвиток цих структур речення, що не відповідає зазначеній послідовності. Інший приклад – уявлення про те, що “суб’єкт – це такий самий додаток, як і всі інші”⁶, яке спростовується історико-синтаксичними ілюстраціями. Щоправда, Л. Теньєру належить дослідження зі структурного синтаксису, хоча його теоретичні положення про семантичну валентність, вершинну (за схемою) роль предиката та ін. стали базовими для семантичного синтаксису.

У цьому разі спадають на думку слова Е. Косеріу: “Опис, історія і теорія не знаходяться в антитезі і не суперечать один одному; вони взаємодоповнюють один одного і складають єдину науку”⁷. Коментуючи це висловлення, додамо, що, очевидно, матеріал лише сучасних (хоча й різних) мов не є абсолютно самодостатнім джерелом теоретичних узагальнень, а відповідно, функціонально-синтаксична теорія не існує окремо в різних часових вимірах – сучасному та історичному. Як нам видається доречним, застосування функціонального підходу до історико-синтаксичних явищ і врахування цих даних у теорії функціонального синтаксису сучасної української мови знівелює розбіжності у висновках синхронної та діяхронної лінгвістики.

У свою чергу поєднання функціоналізму та історії мови має ті переваги, що історичні зміни будь-якої мови як окремо взятої системи наочно можна представити у вигляді сукупності різнотипних

функціональних зміщень, згрупованих за історико-мовною періодизацією. З цього погляду звично використовувана сполука слів “історичні зміни” не випадково заступається “функціональними зміщеннями”. Між ними існує та різниця, що перша здебільшого увиразнює наслідки змін, тоді як друга дозволяє повно й об’ємно проілюструвати (що важливо для історика мови) причиново-наслідковий корпус, механізм змін, взаємодію з одиницями інших лінгвістичних рівнів, тобто всю процедуру змін у різних її часових вимірах. Відповідно, еволюція синтаксичної системи української мови є певною мірою історією функціональних зміщень синтаксичних одиниць. Це, звичайно, не порушує системного опису синтаксичних елементів, бо, власне, з нього і починається, тобто докладні описи визначених синхронних зрізів порівнюються для визначення змінності чи незмінності функцій синтаксичних одиниць. Створений на інших засадах курс “Історія української мови: Синтаксис”⁸, проте, якоюсь мірою може слугувати як системне представлення синтаксичної історії переважно як історії форм.

Окремі труднощі у процесі опису функціональних зміщень виникають у правильному і точному виборі саме тих синхронних зрізів мови (а інколи буває не достатньо лише двох), які засвідчують процес змін. Орієнтуючись на писемні пам’ятки різних історико-мовних періодів як на єдину надійну джерельну базу для моделювання різнотипних структур речення із врахуванням їх динаміки, видається можливим визначити переважно ті функціональні зміщення, які властиві писемній (історичній) епосі, решта – предмет реконструкцій на основі загальнотеоретичних міркувань та синтаксичних оглядів найдавніших писемних текстів.

У процесі опису функціональних зміщень у синхронному і діяхронному планах виступає принципова різниця не тільки в тому, що синтаксичні інновації в діяхронному плані завжди передбачають їх ретроспективне і проспективне бачення. Зрештою, функціональні зміщення як об’єкт дослідження синтаксису окремого сучасного синхронного зрізу, скажімо, сучасної української мови виявляються здебільшого у процесі перекладу з однієї мови на іншу або в поетичному синтаксисі. Зрозуміло, що в цьому разі вони будуть мати частковий, ситуативний характер. На відміну від них історико-синтаксичні функціональні зміщення завжди приводять до

кардинальних змін, які обов'язково закріплюються в системі мови. При цьому конструкція, що стала вихідною для такого зміщення, частіше втрачається, передаючи своє функціональне навантаження іншій синтаксичній конструкції чи її частині. Зрідка вихідна одиниця функціонального зміщення існує паралельно з утвореною, але з іншим значенням і, відповідно, формою.

На нашу думку, розгляд синтаксичної системи української мови XVI – XVIII ст. повинен проводитися з урахуванням принаймні декількох аспектів. Певна річ, що, говорячи про функціональні зміщення в синтаксичній системі мови певного історико-мовного періоду, виходимо з того положення, що одні з них могли відбутися повністю протягом, скажімо, XVI – XVIII ст., інші ж – ілюструють процес змін, що розпочався в попередньому синхронному зрізі (зрізах). Звідси варто визначити хронологічні межі кожного такого зміщення зі встановленням етапів утворення та адаптації синтаксичних функцій нової конструкції чи її компонента. Так, до інновацій, які відбулися протягом XVI – XVII ст., належить заміна другого подвійного відмінка в конструкції із подвійними відмінками. Функціональні зміщення, що почалися ще в давньоукраїнській (давньоруській) мові, але повністю не завершилися в розглядааний період, пов'язані, наприклад, із продовженням адаптування синтаксичних функцій дієприслівників до колишніх активних коротких дієприкметників, також із розширенням семантичних різновидів вставних слів та конструкцій.

У процесі опису функціонального зміщення як історичного явища певну роль відіграє ще й той факт, що існує окрема неспіввідносність між часом виникнення зміни в живому мовленні та її фіксацією в літературно-писемних пам'ятках давньої мови. Зважаючи на це, варто звернути увагу на зумовлену цим деяку, умовно кажучи, “часову протяжність” функціональних зміщень. У цьому разі, наприклад, “колишній дієприкметник” для визначення синтаксичних функцій дієприслівника в історичний період XVI – XVIII ст. є швидше вказівкою на його походження в процесі функціонального зміщення.

Останнє можна ідеально проілюструвати на матеріалі українських пам'яток XVI – XVIII ст., коли тогочасним книжникам доводилось не стільки відтворювати, копіїувати, скільки

створювати самостійно. На думку П.Г. Житецького, якому належать ґрунтовні розробки в галузі літературної мови зазначеного періоду, “без сумніву, в XVI – XVII ст. українська мова йшла за новою течією, а не за старою”⁹. Зумовлена процесами демократизації та націоналізації нова течія полягала в зорієнтуванні на народнорозмовний синтаксичний компонент. Так, протягом XVI – XVII ст. вплив живої народної мови і, почасти, польської мови позначився на перебудові конструкцій із подвійними відмінками. Ці перетворення полягали в заміні другого відмінка орудним, а також у розвитку прислівникових форм¹⁰. З лівістичного погляду така функціональна заміна сприяла усуненню паралельних засобів вираження, у ролі яких виступали подвійні відмінки: *сцен(ь)ки маю(т) быти добрыми, мл(с)рдны<,> братолюб(ь)ци<,> приворочаючи к вѣрѣ заблоуж(ь)дъши(х)* (Каз., 106.). У цьому реченні лише одна (перша) із призв’язкових однорідних частин складеного іменного присудка замінена формою орудного відмінка. Така контамінаційність може бути пов’язана з відносно новим характером синтаксичного явища, закріпленням у ролі призв’язкової частини форм орудного предикативного поруч із називним предикативним і, зрештою, стилістичними особливостями ораторсько-проповідницьких пам’яток зазначеного періоду, в яких давніші тексти певною мірою “осучаснювалися”.

Втім, заміна другого подвійного компонента в конструкції з непрямыми відмінками супроводилася зміною синтаксичних функцій. У свою чергу трансформація конструкцій із подвійними відмінками не поширювалася на ті компоненти, форма яких обмежувала їх синтаксичні функції: *Бже<,> ... учини мене го(д)ны(м), стоячи по правици тебе зо всѣми, которые тебѣ угодили* (Повч., 186.). Так, подвійний знахідний перебудовується за загальними закономірностями, не торкаючись дієприслівників. Утворені внаслідок функціонального зміщення активних коротких дієприкметників в давньоукраїнській (давньоруській) мові, дієприслівники ще частково зберігають за собою властивості певний час (у межах функціонального зміщення) наслідувати формально-синтаксичні функції зниклих одиниць. Увівши до складу “функція”, “форма” визначення “стара”, “нова”, це можна представити як “нову форму” у “старій функції”, іншими словами, семантико-синтаксична і

формально-синтаксична функції не відповідають їх носієві – формі: *Тоюю оузришиѡ ѡдѣлннѡу въ слнцѣ<,> на м(с)цоу ногами стоѡчоую, маючи свѣтлый вѣнецъ и корону<,> дванадесѡ(т)ми звѣздами, якъ камѣнїе, ѡздобноую* (Мих., 389б.).

В історичному плані утворення нових угруповань слів спричинюється функціональним зміщенням одиниць. У поняття функціонального зміщення вкладається зміна функцій, яка зумовлює становлення нових характеристик утворюваних елементів. Опис функціональних зміщень в історико-синтаксичному плані проводиться шляхом поєднання ономазіологічного та семасіологічного підходів. Представлення змін в аспектах “функція – форма”, “форма – функція” враховує їх часову послідовність. Так, наприклад, аспект “функція – форма” більш доцільно застосовувати до періоду утворення дієприслівників у давньоукраїнській (давньоруській) мові. Виявляється, що ця зміна є результатом взаємодії семантико-синтаксичної, формально-синтаксичної та комунікативної функцій, які перебувають між собою в ієрархічних зв'язках. У процесі переходу одних одиниць в інші семантико-синтаксична функція відіграє основну роль, оскільки заміна семантичного типу предиката, вираженого дієприслівниками, вимагає адекватної перебудови формально-синтаксичної функції. “Пристосовуючись” до “нових” функцій форма набуває нових показників.

Аспект “форма – функція” для ілюстрації функціонального регулярного заміщення дієприслівників у неадекватних для них синтаксичних функціях врахований у процесі опису української мови XVI – XVIII ст. Зміна формально-синтаксичної функції, що знаходить вияв у переміщенні дієприслівників із предикативної позиції в непередикативну, зумовлюється впливом не тільки семантики, а й форми. Отже, обидві функції зумовлюють форму, яка здійснює зворотний вплив на формально-синтаксичну функцію, “заперечення форми” вводить “заперечення функції”.

Докладніше питання про функціональне зміщення колишніх активних коротких дієприкметників у дієприслівники розглянуто нами в попередніх роботах. На нашу думку, у XVI – XVIII ст. достатньо ілюстрацій для теоретичного обґрунтування такого

заступлення і, особливо, сутності контамінаційних побудов, в яких так чи інакше представлена асиметрія “нового” і “старого”.

Протягом зазначеного періоду в синтаксичній системі української мови відбуваються спричинені цим функціональні зміщення конструкцій із давальним самотійним, складнопідрядних речень із підрядними дієприслівниковими та ін., зумовлені еволюцією складного речення, та ряд інших зміщень у структурі простого речення (наприклад, підтримане зникненням синтетичних форм минулого часу спрощення структури простого дієслівного присудка, вираженого формою перфекта, а також витіснення з таких структур дієприслівників та ін.).

¹Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992; ²Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К., 1993; ³Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К., 1983; ⁴Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. – К., 1991; ⁵Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К., 1987; ⁶Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М., 1988. – С. 124; ⁷Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. 3. – С. 154; ⁸Історія української мови: Синтаксис / Г.П. Арполенко, А.П. Грищенко, В.В. Німчук та ін. – К., 1983; ⁹Житецький П.Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. // Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія. – К., 1987. – С. 41; ¹⁰Тимченко Є.К. Акузатив в українській мові: З укр.складні. – К., 1928. – С. 19.

Список умовних скорочень назв джерел

Каз. – Збірка казань, XVII ст. – Рукоп. ЦНБ НАН України, Ш. 287 П (44) КПл.

Мих. – “Четвертая часть о хвале нб(с)ной”, переписана крилалівським поповичем Федором Михайловичем у Канівському монастирі, 1645. – Рукоп. ЦНБ НАН України, Ш. 82П/104.

Повч. – Збірка з проложних житій і повчань Максима Грека та ін., XVII ст. – Рукоп. ЦНБ НАН України, Ш. ДА (П 521).